

100 YEARS OF ENVIRONMENTAL HISTORY OF TURKISH REPUBLIC; FROM 1923 TO 2023

Tuğrul Çamaş*

ABSTRACT

Environmental history is an inseparable part of human history. Environmental history studies are a very important research field today. The environment has always been important, both as a living model and as part of the economic model. However, humankind has taken great steps towards establishing high civilizations. Turks have made a strong cooperation with nature and its natural environment in socio-economic living spaces both in Central Asia and Anatolia. The Ottoman period was a period when the West influenced the Ottoman socio-economic life with all its values, and everything from city life to urban planning works, from architecture to environmental and street planning was done within the Western system. Environment-oriented transformation brought with it an urban-oriented approach with the new republic. In the environmental policies of this new regime, which transitioned from a paternalist approach to a nation-state line, the environment was perceived as urban environment. Ankara served as a school for environmental and urban planning studies, especially to ensure the sustainability of the new regime. The Environmental Problems Coordination Board was established in 1973, the Environmental Coordination Board was established in 1974, and the Undersecretariat of Environment under the Prime Ministry was established in 1978 by the decision of the Council of Ministers. Major cities in Turkey have begun to grow and develop rapidly by becoming a part of the global-scale neoliberal economic system. Significant social and political changes occurred during this period, including increased urbanization and the rise of a new middle class. With the influence of this, urbanism has become a stronger discipline than ever in this period.

Keywords: Environment, History, Ottoman, Republic, Ankara

*Dr., Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9146-0878>

Makale Atıf Bilgisi: ÇAMAŞ, T. (2024). "1923'ten 2023'e Cumhuriyetin 100 Yıllık Çevre Tarihi". *Çevre, Şehir ve İklim Dergisi*. Yıl: 3. Sayı: 5. ss. (18-34)

Makale Türü: Araştırma
Geliş Tarihi: 26.02.2024
Kabul Tarihi: 14.03.2024
Yayın Tarihi: 31.07.2024
Yayın Sezonu: Temmuz 2024

1923'TEN 2023'E CUMHURİYETİN 100 YILLIK ÇEVRE TARİHİ

Tuğrul Çamaş

ÖZ

Çevre tarihi insanlık tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır. Çevre tarihi çalışmaları günümüzde çok önemli bir araştırma sahasıdır. Çevre gerek bir yaşam modeli gerekse ekonomik modelin bir parçası olarak her zaman önemli olmuştur. Ancak insanoğlu yüksek medeniyetler kurma yolunda çok büyük adımlar atmıştır. Türkler, gerek Orta Asya'da gerekse Anadolu'da sosyo-ekonomik yaşam alanlarında doğa ve doğal çevresi ile güçlü bir işbirliği yapmıştır. Osmanlı dönemi Batı'nın tüm değerleriyle Osmanlı sosyo-ekonomik yaşantısına etki ettiği bir dönem olmuş, şehir yaşantısından, şehircilik çalışmalarına, mimariden, çevre ve sokak düzenlemesine kadar her şey Batılı sistem içerisinde yapılmıştır. Çevre odaklı dönüşüm yeni cumhuriyetle birlikte kent odaklı bir yaklaşımı beraberinde getirmiştir. Paternalist yaklaşımdan ulus-devlet çizgisine geçiş yapan bu yeni rejimin çevre politikalarında çevre kentsel çevre olarak algılanmıştır. Ankara özellikle yeni rejimin sürdürülebilirliğini sağlamak için çevre ve şehircilik çalışmalarında adeta bir okul görevi görmüştür. 1973'te Çevre Sorunları Koordinasyon Kurulu, 1974'te Çevre Koordinasyon Kurulu, 1978 yılında Bakanlar Kurulu Kararıyla, Başbakanlığa bağlı Çevre Müsteşarlığı kurulmuştur. Türkiye'de büyük şehirler küresel ölçekli neoliberal ekonomik sistemin bir parçası haline gelerek hızla büyümeye ve gelişmeye başlamıştır. Bu süreç zarfında kentleşmenin artması ve yeni bir orta sınıfın yükselişi de dahil olmak üzere önemli sosyal ve politik değişiklikler yaşanmıştır. Bunun da etkisiyle şehircilik bu dönemde her zamankinden daha güçlü bir disiplin olmuştur.

Anahtar kelimeler: Çevre, Tarih, Osmanlı, Cumhuriyet, Ankara

Giriş

Çevre henüz tarih olgusunun olmadığı dönemlerde bile varolan bir kavram. Ancak varlığının daha anlamlı hale gelmesi insanın çevre ile kurduğu ilişki ile başlar. Kutsal kitaplarda Âdem ve Hava'nın konu edildiği anlatılarda bile bu ilişki bulunmaktadır (Worster, 1994). Bu ilişki aynı zamanda tarih fikrinin de oluşmasının nedenidir. Başka bir deyişle onu anlamlı kılan şey tarihin başlaması olmuştur. İnsanlık tarihi ile çevre tarihi arasında bir orantısallık kurmak ne kadar doğru olur bilinmez ancak insanlık tarihinin gelişimi çevre tarihinin kriz dönemlerine girmesine denk gelir. Bu bakımdan ters bir orantı vardır aralarında. İnsanın çevre ile kurduğu ilişki biçiminde olumsuz yönde yaşanan değişimler bunda etkilidir. Bugün bu nedenle dünyamız neredeyse yaşanılmaz bir yer haline geliyor. Bu durum insanoğlunun çevreyle kurduğu ilişkiyi ve ilişki biçimini yeniden değerlendirmesini gerektirmektedir. Bu değerlendirmenin yapılabilmesi için çevre ve çevre tarihi çalışmalarının yapılması önemlidir.

Çevre ve çevre tarihi çalışması disiplinler arası bir yaklaşımla ele alınmalıdır. En az ekosistem kadar karmaşık ve meşakkatli bir alan olmasının yanı sıra çevre, zaman içerisinde insanoğlu için ifade ettiği anlama göre de farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Ancak biz en genel hali ile Çevre'yi bir organizmanın, bireyin veya sistemin içinde bulunduğu ortamı veya koşulları ifade eden olgu olarak tanımlıyabiliriz. Çevre bir varlığı çevreleyen ve etkileyen her şeyi kapsar. Çevre denince akla fiziksel Çevre, Biyolojik Çevre, Sosyal ve Kültürel Çevre gibi birçok alt bileşenler de aklımıza gelebilir. Bu bileşenler ise kendi içerisinde bambaşka dünyalara hayat verir (Peters, 1991). Dahası bu bileşenlerin içerisinde bulunan canlı ve cansız çevrelerin karşılıklı ilişkileri ile oluşan ve süreklilik arz eden ekolojik bir sistem mevcuttur. Çevre bu açıdan bakıldığında küresel bir bütünün bize en yakın olan parçasıdır. İnsan aslında diğer canlılar gibi bu ekosistemin parçalarından bir tanesidir. İnsan ve çevre arasındaki ilk ilişki aslında insanın o çevrenin bir parçası olduğu gerçeğini kabul etmesi ile olmuştur. Bu gerçek insanı çevresinin aynası yapmış, çevre insanın dış görünümünden yaşam rutinlerine ve geleneklerin oluşmasına kadar hemen hemen her şeyi etkilemiştir.

İnsanoğlu yüksek medeniyetler kurma yolunda çok büyük adımlar atmıştır. Çevresiyle kurduğu ilişki biçiminde zamanla insan lehine yaşanan güç odaklı değişim, insanı çevresiyle karşı karşıya getirmiştir. Kazanan ya da bir zamanlar kazandığını sanan insan olmuştur. Aslında bir zamanlar yaşamın doğayla birlikte uyum içerisinde mümkün olduğu tartışma götürmez bir şekilde bilinmekteydi. Daha doğrusu yaşam kurgusunun merkezinde doğanın sürdürülebilir kullanımı olduğu bilgisi yerleşikti. Bu bilgiyi çevre insanoğluna dikte ediyordu. Ancak insanoğlunun güce karşı olan zafiyeti onun çevresindeki her şeyi tahrip etmesine neden oldu.

Bugün dünya geri dönülmez risklerin arifesinde. Çevre sorunları artık küresel bir iklim krizi ile bizi karşı karşıya bırakıyor. Bu nedenle artık çevre, koruma odaklı bakış açısıyla değerlendirilmektedir. Çevreyi anlamak ve korumak, hem canlı organizmaların hem de bir bütün olarak Dünya'nın refahı için çok önemli. Bu noktada Çevre artık bir bilim dalı olarak da etkin bir alan bulmuştur kendisine.

Türklerde Çevre ve Doğa Meselesi

Türkler, gerek Orta Asya'da gerekse Anadolu'da sosyo-ekonomik yaşam alanlarında doğa ve doğal çevresi ile güçlü bir işbirliği yapmıştır. Onlar için doğanın muhteşem döngüsellığı sosyo-ekonomik sistemin odak noktası olmuştur. En basit tabirle dairesel işleyen doğal sistem dairesel işleyen bir ekonomik modelin oluşmasına vesile olmuştur. Dağ, orman, su ve ağaçlar her zaman toplumsal yaşam içerisinde saygı duyulan çevre unsurları olmuştur. Çevre politikaları bu dönemde daha çok su kaynaklarının korunması ve toprağın otlak olarak korunması ve hayvan leşlerinin hastalık üretmeden gömülmesi şeklinde olmuştur (Kafesoğlu, 1997). Jeoekonomik yaşamın sürdürülebilir olması için otlak, sürü ve tekrar otlak ilişkisi önemli bir faktör olarak görülmüştür. Otlak alanların kontrolü için yapılan savaşların sayısı hiç de az değildir. Bu kültür ve doğal döngüsellik Ortaçağ'ın feodal düzeni içerisinde kurulan ve büyüyen Osmanlı Devletinde de bu şekilde devam etmiştir. Bu durum doğanın ve toprağın bir kaynak olarak sürdürülebilir kullanımını sağlamış ve çevre sorunu neredeyse oluşmamıştır. Diğer yandan Osmanlı feodal yapı sistemi içerisinde değerlendirilse de çevre açısından bakıldığında daha çok küçük çiftçilerden oluşan büyük bir devlet olmuştur. Batıdaki anlamıyla tam olarak feodal bir sistemden bahsetmek yerine daha çok küçük çiftçiler sisteminden oluşan bir yapı söz konusuydu. Bahçecilik sosyo-ekonomik yaşamın olduğu kadar kültürün de bir parçası olmuştur. Yiyeceğini kendi toprağından üreten anlayış, hayvanlarını otlatacak meraların varlığının kıymetini çok iyi biliyordu. Diğer yandan gerileme dönemine kadar aşırı vergi yükü altında kalmayan Osmanlı çiftçisi toprağı ve doğayı gereğinden fazla kullanmak zorunda kalmıyor, tahribata neden olmuyordu (Radkau, 2009). Bu durum aslında sürdürülebilir bir çevre ve doğa anlayışının kendiliğinden yerleşmesine imkân veriyordu. Bunu destekleyen bir diğer mesele ise Anadolu coğrafyasının her bir yöresi kendi içerisinde tüm zenginlikleri barındırıyor olmasıydı. Bu durum kaynakların yerinde ve ihtiyaç dâhilinde kullanılmasına vesile olmuştur. Bugün tüm dünyanın iklim değişikliği ile mücadelede etkin bir araç olarak gördüğü yerelde üretilenlerin yerelde tüketimi için bulunan imkan ve kaynaklar Anadolu topraklarında fazlasıyla yeterliydi. Bursa'da üretilen şeftali için suyu Fırat nehrinden getirmek zorunda kalmadı Osmanlı çiftçisi. Uludağ gerek kar suyu gerekse ormanlık alanlarda doğal yollarla oluşan su ile Bursa Ovasının tamamını sulayacak güce sahipti. Bu açıdan bakıldığında

Anadolu'da Fırat'ın suları Ege bölgesine taşınmak zorunda kalmamış ve Nil'in sularını çöle taşıyan Mısırlıların kaderini paylaşmamıştır (Radkau, 2009). Diğer yandan nehirler ve diğer su havzaları tahribata uğratılmamış, en doğal hali ile korunmuştur. Osmanlı döneminde su, sulama kanalları vasıtası ile özenle ve korunarak şehirlere taşınmış su kaynağından itibaren uzun mesafeler kat etmek zorunda kalmamıştır (Büken Cantimur, 2023). Yine Osmanlı/Anadolu çiftçisinin pirinç gibi tek ürün tipine dayalı baskın bir üretim mekanizmasının olmaması da çevre sorunlarının oluşmamasında önemli bir etkiye sahiptir. Suyun, toprağın ve genel olarak doğanın kullanımı, kaynakların kullanımı her zaman kıvamında olmuştur. Kaynakların bilinçli veya bilinçsiz yeterince kullanımı doğanın kendi döngüselliğini korumasına ve sürekli bir restorasyonuna yardımcı olmuştur. Yalpak ve kışlak sisteminin halen bugün bile kullanılıyor olması aslında toprağın kendisini restore etme fırsatını bulmasındaki etkin gerekçedir. Bu da çevre sorunlarının oluşmasına engel olması bakımından önemli bir faktördür.

Az önce de ifade edildiği gibi toprak, su, ağaç, ova ve dağ çevre anlayışımızın temel unsurlarıdır. Bu unsurlar yaşamın vazgeçilmez kaynakları olarak medeniyet tarihimizde son derece değerlidir. Şeyh Edebalı'nın rüyalarında büyüyen devlet, ağaç silüetinde, çınar ağacı olarak görülmüştür. Çevremizde var olan bu unsurlar üzerinde inşa ettiğimiz vatan kavramı çevreden yüksek düzeyde etkilenmiştir. Toprağa olan bağlılık ve sadakat bu nedenle çok önemlidir. Belki de vatan toprağı kavramı üzerinden toplum olarak muhafazakâr bir kimlik kazanmamızdaki temel nedenlerden birisi de budur. Millet olarak topraktan asla taviz vermememizin altında yatan şey bu sadakat olduğu kadar kimliğin oluştuğu o çevreden vazgeçmenin aslında yaşamsal rutinlerin bozulmasına neden olacağı korkusudur. Anadolu'da köyden kente gerçekleşen göçlerde bile aslında ailenin bir kısmı toprağının başında kalarak göç eden birey adına o toprağa sahip çıkmaktadır. Toplumsal alışkanlıklarımız arasında Batı'nın aksine yaşanılan alanı, başka bir deyişle doğasıyla birlikte çevreyi bir daha dönmek üzere tamamen terk etmek değil geçici olarak terk etmek bulunur. Bu nedenle gurbet kavramının temelinde geçici olarak göçmek vardır. Bu toprak odaklı çevre anlayışının sosyo-kültürel yansıması olarak değerlendirilmelidir. Türkler İslamiyet'le birlikte çevreye dair geleneklerini farklı bir seviyeye taşımış ve artık çevre, şehircilik çalışmalarının odak noktası olmuştur. İslam inancı çevre odaklı yaklaşımı Müslüman bireyin yaşam rutininin bir parçası yapmıştır. Doğanın önemini "çölde" doğan İslam dininden daha iyi hiçbir şey anlatamazdı ve de öyle oldu. İslam inancı geldiği coğrafyanın tükenmişliğinden ders alınmasını isteyen bir çağrıyla tüm dünyada yaydı. Bu çağrının karşılık bulduğu toplumlar ve şehirlerde çevre ve doğa kavramı ve içindeki tüm canlı yaşamı koruma altına alındı. Yeşil ve doğa dostu yerleşim birimleri inşa edildi. Çevre ve doğa tüm ekosistem İslam Medeniyeti şehirlerinde ve yaşam alanlarında yaratmanın emaneti olarak görülmeye başlandı.

Orta Asya ve Anadolu'da ise Türk-İslam anlayışı ile birlikte mekana atılan tohumlar büyük bir medeniyet olarak insanlığa kendisini sundu. Konya, Bursa, Buhara, Semerkant, İstanbul ve Balkanlardaki şehirler, şehrin doğanın bir parçası olarak kurulduğu yerler oldular. Şehirlerin kurulduğu akarsuların, üzerine yapılan köprülerin ve diğer tüm yapılardaki taşın doğanın bir parçası olduğu gerçeği şehri doğanın ayrılmaz bir parçası yapmıştır. Bir yandan insan için ev, kuşlar için kuş sarayları yine insan için çeşme yapılırken diğer yandan kuşlar için sebiller yapılmıştır. Yağmur suyu biriktiren kaldırım taşları kedi ve köpekler için su kaynağı olduğu gibi insan için merhamet nişanesi olmuştur. Çevrenin bir parçası olan bu hayvanlar insan yaşamının ve şehrin de asli unsuru olarak varlıklarını neredeyse eşit koşullarda sürdürmüştür. Tüm bunlar sokaklarda oynayan çocuk cıvıltılarına karışmış ve Adriyatik'ten Çin Seddine kadar uzanan mahalle kültürünün bir parçası olmuştur. Bu çevre anlayışı kaynağını hem İslam inancından hem de kültürel birikimlerden almaktadır (Kayıkçı, 2014). Doğa şehirde yaşayabilsin diye kırsalda etkileşimde bulunduğumuz çevre, şehirde de olsun diye gereken her şey yapılmıştır. Bugün tüm insanlığın sürdürülebilirlik adına yaptığı çalışmalar aslında çevre tarihimizin, şehircilik tarihimizin geçmişten bugünlere, zamanın ötesine yaptığı çağrılardır. Bu anlayışın harcında varolan şey doğaya ve içerisinde barındırdığı tüm canlıların yaşam hakkına saygılı olmaktır. Bu anlayış Batılı anlamda doğayla kavga eden değil, onu sömüren değil, ona saygı duyan bir anlayış olmuştur. Tarihin hiçbir safhasında ve devlet tarihimizin hiçbir döneminde ekolojik emperyalizm asla olmamıştır. Bu anlamda kadim medeniyetimizin çevre dostu, doğa dostu olduğunu söylemek kesinlikle yanlış olmayacaktır. Sorun emperyal Batılı değerlerin medeniyet değerlerimize sızması ile başlamıştır.

Cumhuriyete Çeyrek Kala Çevre Politikaları

Çevre meselesi az önce de ifade ettiğimiz üzere dönemsellik arz etmektedir. Bizim toplumumuzda da modern anlamda çevre bilinci Türk Modernleşmesi ile birlikte gelişen bir konu olmuştur. Daha doğrusu toplum yönetiminde çevre politikaları vakıf modelinden çıkarak yeni ve daha farklı bir yönetim ile yürütülmüştür (Müftüoğlu Talha, 2023). Tanzimat'ın ilanı ve 1923'te Cumhuriyetin ilanı arasındaki dönemde çevre yönetimi vakıflar değil belediye eliyle devlet tarafından yönetilmiştir. Bu dönem Batı'nın tüm değerleriyle Osmanlı sosyo-ekonomik yaşantısına etki ettiği bir dönem olmuş, şehir yaşantısından, şehircilik çalışmalarına, mimariden, çevre ve sokak düzenlemesine kadar her şey Batılı sistem içerisinde yapılmıştır. Fransa'da 1858 yılı itibarıyla kurulan Halk Bahçelerinden esinlenilerek Millet Mahçeleri kurulmaya başlanmıştır. Konya Millet Bahçesi bunlardan ilki ve belki de en önemlisi olarak dikkat çekmektedir (Çelik, 2019). Bu alanlar vatandaşların kullanımına açık alanlar olarak tasarlanmıştır. Osmanlı toplumu Birinci Meşruiyetin ilanından Cumhuriyetin

ilanına kadar geçen sürede ise savaşların ve siyasi krizlerin altında bu meseleye odaklanamamıştır. Balkan ve Kafkas göçleri sonucu ortaya çıkan çevre ve şehircilik krizleri ise tarım, maliye, hukuk, baytar, ticaret, ziraat ve daha birçok alanda atılan adımlarla aşılmaya çalışılsa da ardı arkası kesilmeyen savaş ve krizler çevre konusunu Osmanlı toplumsal yaşantısında ve gündeminde son sıralara yerleştirmiştir. Bu dönemde yaşanan büyük savaşlar nedeniyle çevre politikalarında öncelik toprağın verimli kullanılması ve tarımsal üretimim sürdürülmesine verilmiştir.

Cumhuriyet Dönemi Çevre Politikaları

Tanzimat'la başlayan modernleşme sürecinin çevre ve şehircilik politikalarına yeni rejim döneminde de devam edilmiştir. Ancak bu kez yeni rejimin çevre politikalarında ideolojik etki ön planda olmuştur. Tek partili yönetimin radikal değişimler öngören çevre ve şehircilik yaklaşımları baskın bir kimliğe sahip olmuştur. Çevre odaklı dönüşüm yeni cumhuriyetle birlikte kent odaklı bir yaklaşımı beraberinde getirmiştir. Paternalist yaklaşımdan ulus-devlet çizgisine geçiş yapan bu yeni rejimin çevre politikalarında çevre kentsel çevre olarak algılanmıştır. Yeni kurulan cumhuriyet, çevre politikalarında bir dönüşüm yapsa da çevre çalışmalarında öncelikli konu yine savaşlar ve düşman işgali ile tahrip edilen Anadolu topraklarını ihya etmek olmuştur. Uzun süren savaşlar ve yıpranmış bir toplumun ihya edilmesi için öncelikli konu tarımsal üretimi artırma ve sanayi kalkınmasını sağlama odaklı olmuştur. Özellikle Yunan işgalinin neden olduğu tahribat çevreye ve Batı Anadolu topraklarına büyük zarar vermiştir. Bu nedenle toprağın yeni tekniklerle ıslahı ve tarımsal üretimin artırılması çabası ön plana çıkmıştır. Yine şehir ve kırsal alan ayrımının yapılmaya başlandığı bu dönemlerde şehirlere yakın kırsal alanlarda tarımsal üretim sahaları kurulmuştur. Bugün suni olarak şehirlerde kurulmaya çalışılan bataklık alanlar o dönem kurutularak tarım arazisine dönüştürülmüştür. Atatürk Orman Çiftliği ve Etimesgut Numune Çiftliği de bu şekilde oluşturulmuş alanlardandır.

Çevre politikaları kent odaklı değerlendirilirken şehrin egemen rejim ile kurduğu ilişki biçimi de son derece önemli olmuştur. Bu ilişkinin temelinde ideolojinin mekâna somut olarak yansıtıldığı ve toplumun ortak bir ülkü etrafında toplandığı gerçeği yatmaktadır. Ankara Gençlik Parkının kurulması da tam olarak bu amaçlar çerçevesinde şekillenmiştir. Şehrin ortasında kalan bataklık alanın kurutularak park haline dönüştürülmesi ve şehirlere tren garının hemen yakında bulunması, şehre gelenlere Cumhuriyet rejiminin, yeni rejimin çevre politikasını göstermesinin yanında Cumhuriyetin de muhteşemliğini göstermeyi amaçlamıştır. Kırıkkale ve Karabük gibi sanayi kentlerinin kurulması ile sanayi kenti kavramı çevre ve şehircilik yaklaşımlardan kendisine yer bulmuştur. Bu dönemde kentsel rekreasyon alanları, geniş

caddeler ve bulvarlar kurulmuştur. Şehircilik çalışmaları ve kamusal açık alan kavramı yine Batı modellemesi üzerine inşa edilmiştir. Bu bağlamda yeni rejim Batıda olduğu gibi sağlıklı bir neslin yetişmesi için şehir alanlarında spora dair mekânların kurulmasına çalışmıştır. Stadyumların inşası, şehir merkezlerinde kurulan rekreasyon alanları çevre ve şehircilik çalışmalarında ön plana çıkmıştır. 19 Mayıs Stadyumu, Antalya Karaali Gençlik Parkı, Ankara Gençlik Parkı, İzmir Enternasyonal Fuar alanı gibi mekânlar bunlardan sadece bazılarıdır. Çevre politikalarına kentsel odaklı bakıldığı ve egemen rejimin güçlü şekilde ilişki kurduğu iki önemli şehir ise İstanbul ve Ankara olmuştur. Bu şehirlerde kurulan büyük ve uzun bulvarlar yeni kamusal alanlar ve sosyal donatı alanları Batılı tarzda çağdaş olmayı amaçlamıştır. Bu şehirlerin planlaması aynı zamanda diğer şehirler için örnek olması amacıyla yapılmıştır. Çevre ve kentsel çevre kavramlarının Batılı anlamda tesis edilmesi çabası batılı planlamacıların Türkiye'ye getirilmesine neden olmuştur. Türkiye'ye Henry Prost, Hermann Jansen, Joseph Brix, C. Lörcher gibi şehir plancıları davet edilerek İstanbul, Ankara ve İzmir gibi şehirlerin planları yaptırılmıştır.

Ankara özellikle yeni rejimin sürdürülebilirliğini sağlamak için çevre ve şehircilik çalışmalarında adeta bir okul görevi görmüştür. Ankara, Cumhuriyet kenti yaratma çabasının doğrudan muhatabı olmuştur. İstanbul'da aynı işlevi şehrin en merkezi konumunda olan Taksim'e yapılan gezi parkı üstlenmiştir. Son olarak erken Cumhuriyet döneminde çevreye halk sağlığı odaklı bakıldığı da söylemek gerekir. 1924 tarihli Köy Kanunu, 1930 tarihli Genel Halk Sağlığını Koruma Kanunu ve Belediye Kanunu halk sağlığı odaklı bakışı içeren hükümlere sahiptir. Bu dönemde yine kalkınmada öncelikli konulardan biri olan sanayileşme ile çevre arasındaki ilişki sanayileşme lehine olmuştur. Sonuç olarak Cumhuriyetin ilanı ile birlikte başlayan süreç Demokrat Parti yönetimine kadar bu şekilde devam etmiştir. Bu dönemde yeni rejimle birlikte Batı menşeli çevre söylemleri de hâkim olmuştur.

Demokrat Parti iktidarı döneminde çevre politikaları Türk siyasi yaşantısına etki eden iki büyük konu çerçevesinde gelişmiştir. Bunlardan birisi ikinci dünya savaşının tamamlanması diğeri ise çok partili siyasi yaşamın başlamasıdır. NATO'ya da üye olunması ile birlikte bu süreç Türk sosyo-ekonomik yaşamının küresel kapitalist sisteme entegre edilmesi gibi bir süreci başlatmıştır. Yurtdışı kaynaklı yatırımlar, yabancı sermaye girişi, ithal ve ikameci politikalar odaklı politikalar ön plana çıkmıştır. Buna bağlı olarak ülkede ekonomi yönetimi ve kalkınma stratejileri de değişime uğramıştır. Çevre politikalarında muhafazakar gelenekler kapsamında liberal yaklaşımların sergilendiği bir dönemdir. Bu dönemde şehirlerde bulunan üretim ve sanayi alanlarında doğan iş gücü talebi ile doğru orantılı olarak köyden kente göçte büyük bir artış görülmüştür. Kırdan büyük miktarda nüfus kopmaya devam ediyordu. Kırdaki nüfus azalmaya başlamışama kırsal alanda tarım hala insan gücüne dayalı olarak yapıldığı için

kırsal alandan kopabilecek nüfus miktarı üzerinde bir fren etkisi yapıyordu. Ama kırdan kopan miktar Türkiye'nin sermaye birikim hızına göre yine de yüksek oluyordu (Tekeli, 2020). Bu durum çevre politikalarının ziyadesiyle şehircilik politikalarına evrilmesine neden olmuştur. Şehircilik politikaları ise ziyadesiyle modernist ve popülist tarzda yürütülmüştür. Hem burjuvazi hem de kırsal nüfus iktidarın siyasetinden memnun kalmıştır. Halk ile etkileşimin daha güçlü olduğu bu dönemde popülizm toplumsal yaşamın her alanında olduğu gibi çevre ve şehircilik politikalarına da sirayet etmiştir. İdeoloji daha arka planda kalırken daha millet odaklı alanlar kurulmuştur. Ortasında havuzların bulunduğu belediye parkları bu dönemin çevre yaklaşımlarının somut bir örneği olmuştur. Kırsal/çevresel değerlerin şehirlerde daha az karşılık bulunduğu ve yeni kurulan sanayi alanlarının şehirlerin en merkezinde yer aldığı gerçeğinden hareketle sanayi ve kalkınma öncelikli yaklaşımlar daha da önceliklendirilmiştir. Başka bir deyişle hızlı kentleşmenin başladığı bu sanayileşme ve kalkınma hamleleri 1970'lere geldiğinde artık Türkiye'de çevre sorunlarının gerçek manada oluşmasına neden olmuştur. Gecekondu kültürünün de oluşmaya başladığı bu dönemlerde rastgele kurulan yaşam alanları aynı zamanda birer çevre sorunu haline gelmiştir. Aslında bu yıllar sadece Türkiye'de değil tüm dünyada çevre sorunlarının masaya yatırılmaya başladığı yıllar olmuştur. 1972'de Stokholm'de BM Çevre Konferansı düzenlenmiştir. Konferansın sonunda BM İnsan Çevresi Bildirisi kabul edilmiştir. Bu konferansın hemen akabinde Türkiye çevre sorunlarına daha çok kamu görevi olarak addetmeye başlamış ve bu alanda yeni teşkilatlanmaya gidilmiştir. 1973 yılında Çevre Sorunları Koordinasyon Kurulu, 1974'te Çevre Koordinasyon Kurulu, 1978 yılında Bakanlar Kurulu Kararıyla, Başbakanlığa bağlı Çevre Müsteşarlığı kurulmuştur (Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'nın Tarihçesi, 2023). Bu dönemde Türk çevre bürokrasisi çevre sorunlarını kalkınma ve çevre ilişkisi üzerinde değerlendirmeye çalışmıştır. Gecekonduya yaşayan işçi sınıfı ile kalkınmada öncelikli politikalar birbirini besleyen iki ayrı kaynak olurken her ikisi de aynı zamanda çevre sorunlarının nedeni de olmuştur. İki kavramın bir arada olması 1970'li yıllarda tüm dünya için aşılması zor bir sorundu. Bu nedenle sanayi sektörünün temsilcileri ve kalkınma öncelikli sanayi altyapısından sorumlu bürokrasi son derece tutucu bir tavır sergileyerek çevre sorunlarını kabul etmekten bile imtina etmişlerdir. Dahası bugün ilan edilen ve tarihi öneme sahip Yeşil Kalkınma yaklaşımlarının mümkün olmadığı yönünde tartışmalar yaşanmış, bu konu üzerinde gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkelerin kalkınmasına müsaade etmemek için bu tür çevre sorunlarını bahane ettikleri ileri sürülmüştür. Diğer yandan Türkiye'nin o yıllarda gelir yetersizliği, işsizlik, eğitim, sağlık ve şehircilik gibi tüm alanlarda ağır sorunları bulunmaktaydı. Kalkınma olmadan bu sorunlara çözüm bulunması ise mümkün değildi. Kısaca bu dönemde çevre ve kalkınma arasında büyük bir savaşın yaşandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu

savaşın kazananı ise kalkınma olmuştur. Kalkınma odaklı adımlar öncelenecek bugün şehir merkezlerinde kalan sanayi alanları o dönem şehirlerin yakın çeperine dağınık ve plansız bir şekilde kurulmuştur. Bu durum beraberinde gecekondulaşmayı daha da artırarak sağlıksız yaşam alanlarının oluşmasını ve atıklar nedeniyle çevrenin, su kaynaklarının ve akarsuların kirlenmesine yol açmıştır. Yakın gelecekte gerçekleşecek olan 12 Eylül darbesi ve sonrasında yeniden liberalleşme sürecine kadar çevre sorunsalı rafa kaldırılmıştır.

Darbe ile birlikte Türkiye'de muhalefetin bastırılması muhalefetin siyaset alanının da kısıtlanmasına neden olmuştur. Bu kısıtlanma muhalefete siyaset yapma alanı olarak çevre ve doğa konularını bırakmıştır. Özellikle 80'li ve 90'lı yıllarda çevre konusu doğal çevre ile birlikte siyasetin konusu olarak muhalefet ve farklı radikal grupların enstrümanı olarak iktidara karşı kullanılmıştır. Ancak 1982 Anayasası ile birlikte çevre politikalarında yeni bir yaklaşım sergilenmiştir (Satır R., 2016). İnsanların, diğer canlıların da yaşama hakkına saygı göstermek şartıyla, çevrenin korunmasına, iyileştirilmesine ve geliştirilmesine yönelik sahip oldukları haklar olarak tanımlanan "Çevre Hakkı" Anayasada kendisine yer bulmuştur. "Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek Devletin ve vatandaşların ödevidir" şeklinde Anayasada ifade edilmiştir(1982/56). Bunun hemen akabinde 9 Ağustos 1983 yılında amacı; "bütün canlıların ortak varlığı olan çevrenin, sürdürülebilir çevre ve sürdürülebilir kalkınma ilkeleri doğrultusunda korunmasını sağlamak olan 2872 sayılı Çevre Kanunu kabul edilmiştir. Yine çevre teşkilatlanması 1984'te Genel Müdürlük ve 1989 yılında Çevre Müsteşarlığı seviyesine çıkarılmıştır. Bu yıllarda nüfus artışına bağlı olarak artan kentleşme çarpık kentleşmeyi beraberinde getirmiş ve Türkiye'de ilk defa bu dönemde biri darbe yönetiminde diğeri Turgut Özal döneminde olmak üzere toplam 5 kez imar affı getirilmiştir. Gecekondu bölgelerini kapsayan bu aflar 2000'li yıllara gelindiğinde Türk şehirlerinin yakın çeperlerinde şehirlerden daha büyük gecekondu mahalleri gibi bir sorunun ve yine buna bağlı olarak çevre sorunlarının oluşmasına neden olmuştur. ANAP iktidarı döneminde çevre politikaları liberal politikalardan doğrudan eklenmiştir. Özellikle küresel sermayenin ulus devlet ile kurduğu ilişkiyi şehirlerle ve yerli sermaye ile doğrudan kurduğu yeni dönemde yabancı yatırımcının arazi araması çevre politikalarında Batılı etkiyi yine yatırımcı ile getirmiştir. Sanayi veya üretim alanlarının yeşil alanlarla donatılması ve atık suların arıtılması gibi konular çevre politikalarına batılı yatırımcıların bir etkisi olmuştur.

2000'li yılların başında AK Parti iktidarı ile birlikte Türkiye'de her alanda yeni bir dönem başlamıştır. 80 ve 90'lı yılların sosyal krizleriyle boğuşan kırılğan Türkiye'si 2002 yılı itibariyle Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın liderliğinde Türk devlet ve siyasi hayatında radikal değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Türkiye'nin soğuk savaş rahatını üzerinden attığı bu yeni dönemde milli kalkınma seferberliği ile birlikte küresel sisteme entegrasyon

inanılmaz bir hız ile yapılmaya çalışılmıştır. Bu da çevre politikalarında kalkınma hamlesinin birinci derecede etkili olmasına neden olmuştur. Çevre odaklı şehircilik çalışmaları ve etkisini küresel ölçekte gösteren iklim değişikliği gibi konuların ön plana çıktığı bir dönem olmuştur. Afet, kriz, savaş ve çatışmaların yoğun olarak yaşandığı küresel rekabete dayalı jeopolitik mücadelelere sahne olan bu dönemin politikalarına güçlü ve karizmatik lider etkisi görülmüştür. Türkiye’de 2023 hedefi ve sloganı ile yolan çıkan AK Parti iktidarı Cumhuriyetin 100. yılına kadar geniş kapsamlı bir milli kalkınma seferberliğini başlatmıştır. Bu seferberlik iktidar için her şeyden önce geçmişin, içinde bulunulan dönemin ve geleceğin çevre ve şehircilik sorunlarına çözüm bulmasıyla başlatılması mümkün olan bir hareket olmuştur.

Halk refahını önceleyen yaklaşımların hızla ve eş zamanlı olarak ülke genelinde görüldüğü bu dönemde muhafazakâr gelenekler çerçevesinde gelişen çevre kültürü ve bilinci liberal yaklaşımlar ile birlikte sergilenmiştir. Korumacı bir yaklaşım ile kalkınma hamleleri arasında ilk zamanlarda bir denge kurulamasa da sonraları bu denge çevreyi gözetecek şekilde kurulmuştur. Bu kapsamda öncelikle çevre yönetiminde ve politikalarında kurumsal teşkilatlanma daha da güçlü bir hale getirilmiştir. Bu kapsamda 1991’de kurulan Çevre Bakanlığı yerini, 2003’te Çevre ve Orman Bakanlığına (Çevre Bakanlığı/Orman ve Su İşleri Bakanlığı), 2011’de Çevre ve Şehircilik Bakanlığı-Bayındırlık ve İskan Bakanlığı ve son olarak 2021’de Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığına bırakmıştır. İktidar, halk desteğini arkasına alarak ülkenin altyapısını, ekonomisini ve kurumlarını modernleştirmeyi amaçlayan geniş kapsamlı bir reform uygulamıştır. Köprüler, otoyollar ve havalimanları, tüneller, barajlar gibi büyük ölçekli altyapı projelerine öncelik verilmiştir. Bu projeler ülke içindeki ulaşımı ve bağlantıyı geliştirmeyi ve Türkiye’nin bölgesel merkez rolünü güçlendirmeyi amaçlıyordu. Bu kalkınma seferberliği beraberinde Türkiye’nin sürdürülebilir ekonomik büyümesini sağladı ve ülkenin GSYİH’sı önemli ölçüde arttı. Türkiye dünyanın en hızlı büyüyen ekonomilerinden biri haline geldi. Türkiye, daha iddialı bir dış politikayla Batı’nın ona biçtiği küçük bölgesel bir devlet olma fikrini tümünden reddederek Afrika’dan, Orta Asya’ya, Balkanlardan Kafkasya’ya kadar çok geniş bir coğrafyada tarihten gelen meşru rolünü kullanarak bölgesel olmayı değil küresel bir güç olmayı bir görev olarak bildi. Diğer yandan küreselleşen bir dünyada kendi etki ve nüfuz alanını daha da genişletme çabasında oldu.

Türkiye’de büyük şehirler küresel ölçekli neoliberal ekonomik sistemin bir parçası haline gelerek hızla büyümeye ve gelişmeye başlamıştır. Bu süre zarfında kentleşmenin artması ve yeni bir orta sınıfın yükselişi de dahil olmak üzere önemli sosyal ve politik değişiklikler yaşandı. Şehircilik bu dönemde her zamankinden daha güçlü bir disiplin olmuştur. Yeniden hızlanan sanayi yatırımları ve mega projeler planlı kentleşme ilkeleri çerçevesinde yürütülmüş Türkiye’nin her

yerinde iklim dostu yeşil OSB'ler kurulmuştur. Yine şehir içinde kalmış şehirleri baskılayan sanayi alanları da kentsel dönüşüm uygulamaları kapsamında bu OSB alanlarına taşınmıştır. Çevre ve kalkınma arasında uzun yıllardır süre gelen mücadele bu dönemde belirli bir dengeye oturtulmuştur. Sanayileşmeye bağlı olarak kırsaldan şehirlere göç inanılmaz bir hızla artmaya başlamıştır. Buna bağlı olarak şehir nüfusunun barınma ihtiyacını karşılayacak büyük sosyal konut projelerine başlanmıştır. Bu projelerle şehirlerin eşiğinde yaşayan dar gelirli vatandaşlarımız mahalle kültürünü yansıtan ancak modern şehir yaşamının bir ürünü olan sosyal konut projeleri ile şehrin beşiğine taşınmıştır. Kırsaldan gelen yaşam pratiklerinin şehre adaptasyonu noktasında değişimlerin yaşandığı bu süreç mahalle kültürü dinamiklerinin etkinleştirilmesi ile telafi edilmeye çalışılmıştır. Sıfır atık uyumlu iklim dostu yeşil sosyal konut projeleri ile kırsal çevre ve şehir çevresi arasında bir denge kurulmaya çalışılmıştır. Sosyal konut projeleri ile gecekondulaşmanın sonlanması veya minimuma indirilmesi ise çevre kirliliğine bağlı sorunların azalmasına vesile olmuştur. Şehirlerin çevre sorunu üreten ve 70'li yıllardan kalma sorunların nedeni olan gecekondu alanlarının tamamında kentsel dönüşüm uygulamaları yapılmış ve ülke gündeminden gecekondu kavramı kaldırılmıştır. Yine depreme bağlı afetler nedeniyle yıkıma uğrayan şehirlerimizde ve yerleşim birimlerimizde kentsel dönüşüm odaklı afet konutu çalışmaları ile afet riski altındaki şehirlerde dirençlilik artırılmıştır. Ancak sosyal konut ve kentsel dönüşüm sonucu üretilen konutların tamamı sıfır atık uyumlu, çevre dostu ve iklim değişikliği ile mücadele ve uyum politikaları ile uygun olarak yapılmıştır. Yeni konut projelerinin istisnasız tamamı çevreye duyarlı olarak tasarlanmıştır.

İklim ve sıfır atık diplomasisinin etkin olarak uygulanması sonucu Türkiye bu alanlarda küresel öncü ülkeler arasındaki yerini almıştır. Emine Erdoğan Hanımefendi'nin himayesinde Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı tarafından hayata geçirilen Sıfır Atık Hareketi medeniyetimizin kadim değerleri temelinde küresel bir politikaya dönüştürülmüştür. Bugün Türkiye'nin diplomatik girişimleri ile 30 Mart'ın tüm dünyada "Dünya Uluslararası Sıfır Atık Günü" olarak kutlanmaktadır (International Day of Zero Waste, 2022). Sürdürülebilir bir çevre yönetimi ve kalkınma için çok önemli bir çıkış noktası olan Sıfır Atık Hareketi Türkiye'nin öncülüğünde kısa sürede tüm dünyada bir yaşam felsefesine dönüşmüştür.

Bu dönemin en ilgi çeken çevre konularından biri olan iklim değişikliği ise çok boyutlu politikalar ile yönetilmiştir. Akdeniz iklim kuşağında bulunan Türkiye küresel iklim krizinden en çok etkilenen ülkeler arasında yer almaktadır. Kastamonu başta olmak üzere birçok ilde yaşanan seller, Akdeniz orman yangınları, Marmara denizinde müsülaj sorunu gibi iklim krizine bağlı olarak yaşanan afetler bunun en somut örnekleridir. Bu anlamda Türkiye bu dönemde iklim diplomasisi alanında da çok önemli ve tarihi adımlar atmıştır.

2021 yılında Paris İklim Anlaşması'nı onaylamış böylece doğal ekosistemlerin bütüncül bir anlayışla korunması için yapmış olduğu çalışmalara uluslararası alanda yürüttüğü iklim diplomasisi ile yeni bir ivme daha kazandırmıştır. Türkiye Taraflar Konferansında Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanı Murat Kurum başkanlığında yürüttüğü iklim diplomasisi ile birçok alanda iklim değişikliği ile mücadele ve uyum çalışmalarına katkı sağlamıştır. Bu dönemde Paris İklim Anlaşmasına taraf olan Türkiye kurumsal anlamda yeni bir düzenleme gerçekleştirmiştir. Çevre ve Şehircilik Bakanlığının adı Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı olarak değiştirilirken, İklim Değişikliği Başkanlığı, İklim Değişikliği Koordinasyon Kurulu ve Türkiye Çevre Ajansı gibi stratejik birimler kurulmuştur (Resmi Gazete, 2021). Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın öncülüğünde Cumhuriyetimizin 100. yılına doğru şehirler ve insanlığın ortak evi dünya için 2053 Net Sıfır Emisyon ve Yeşil Kalkınma hedefleri ortaya konmuştur. Türkiye'nin 81 ilinde Millet Bahçeleri kurulmuş, ekolojik koridorlar, doğa koruma alanları oluşturulmuş; mavi bayraklı plajların sayısı arttırılmıştır. Yeşil ve döngüsel ekonominin garantisi iklim dostu bir ülke için tarihi adımlar bu dönemde atılmıştır (TRT, 2021). Küresel ısınmaya bağlı olarak oluşan küresel iklim krizi ile mücadele için başta atık yönetimi olmak üzere çevre kirliliğine neden olan tüm kaynakların korunması için tedbirler alınmıştır. Özel çevre koruma alanlarının ilanı ile ekosistemin ve biyoçeşitliliğin korunması amaçlanmıştır. Marmara Denizi, Van Gölü, Salda Gölü gibi alanlar Özel Çevre Koruma alanı ilan edilerek korunması gereken hassas bölgeler olmuştur. Deniz ve kara ekosistemi içerisinde yaşayan tüm türlerin korunması için birçok yasal düzenleme hayata geçirilmiştir. Tarihi ağaçlar anıt ağaç statüsü ile koruma altına alınmıştır.

Türkiye son yıllarda özellikle iklim değişikliği ile mücadele ve uyum çalışmalarına hız vermiş ve kapsamlı çalışmalar yapmıştır. Bu anlamda iklim krizine bağlı afetlere karşı direnç kazandıracak çevre politikaları uygulamaya geçirmiştir. Çevrenin korunması, çevre kirliliğinin önlenmesi ve giderilmesi, sıfır atığın yaygınlaştırılması, döngüsel ekonomi ilkelerinin uygulanması ve iklim değişikliği ile mücadele edilmesi için uyulması zorunlu standartlar ile vergi, harç, katılma payı, yenilenebilir enerji kaynaklarının ve temiz teknolojilerin teşviki, motorsuz veya elektrikli araçların teşviki, atıkların geri kazanımı ile artırılmış atıksuların yeniden kullanımının teşviki, geri kazanım katılım payı, plastik içerikli poşet veya ambalaj ve tek kullanımlık materyallerin kullanımının azaltılması, depozito uygulaması, emisyon ücreti, kirletme bedeli ve kirliliğin önlenmesine yönelik teminat alınması ve sera gazı emisyonlarının takibine yönelik karbon ticareti gibi piyasaya dayalı mekanizmalar ile ekonomik araçlar ve teşvikler maksimum düzeyde kullanılmış ve kullanılmaktadır (<https://agri.csb.gov.tr/iklim-degisikligi-ve-uyum-koordinasyon-kurulunun-ilk-toplantisi-gerceklesti-haber-267122>, 2022). Türkiye'nin yerli ve milli ilk elektrikli otomobili

TOGG ile birlikte çevre kirliliğine karşı tarihi bir adım da yine bu dönemde atılmıştır. Emisyon salım miktarında önemli bir yer kaplayan fosil yakıtlı araçların yerini alacak olan TOGG Türkiye’de çevre kirliliğine karşı verilen mücadelede tarihi bir dönüm noktası olmuştur. Yine son olarak Türkiye’nin gelecek 100 yılına yön verecek, iklim değişikliği ile mücadele ve uyum çalışmalarının anayasası olacak İklim Kanunu çalışmaları bu dönemde başlatılmıştır. İklim Kanunu taslak çalışması Türkiye Büyük Millet Meclisi Çevre Komisyonunda devam etmektedir. Cumhuriyetin 100. yılına çeyrek kala uygulanan tüm bu çevre politikaları gelecek yüz yıl için hedeflerin belirlenmesi ile Türkiye Yüzyılı stratejisi temelinde yürütülmektedir. Türkiye Yüzyılı’nın aynı zamanda çevrenin de yüzyılı olması için tarihi ve milli bir hedef olarak belirlenmiştir.

Kaynakça:

<https://agri.csb.gov.tr/iklim-degisikligi-ve-uyum-koordinasyon-kurulunun-ilk-toplantisi-gerceklesti-haber-267122>. (2022, 01 25). www.csb.gov.tr: <https://agri.csb.gov.tr/iklim-degisikligi-ve-uyum-koordinasyon-kurulunun-ilk-toplantisi-gerceklesti-haber-267122> adresinden alındı

Büken Cantimur, B. (2023). Su Kaynaklarının Denetim ve Kullanımı. Y. Ö. Ed. Küçükdağ içinde, Türklerde Çevre ve Şehircilik - 1 (s. 137-142). Ankara: Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı.

Çelik, F. (2019). Geç Osmanlı Dönemi Kentsel Mekanda Batılılaşma Etkileri: Konya Millet Bahçesi . Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 331 - 350.

Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'nın Tarihçesi. (2023, Temmuz Pazartesi). Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı: <https://csb.gov.tr/tarihcemiz-i-7012> adresinden alındı.

International Day of Zero Waste. (2022, 10 14). www.un.org.: <https://www.un.org/en/observances/zero-waste-day> adresinden alındı

Kafesoğlu, İ. (1997). Türk Milli Kültürü. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kayıkçı, M. (2014). Osmanlı’da Çevre Düşüncesi. İstanbul: Orion Yayınevi.

Müftüoğlu Talha, B. (2023). Osmanlı Şehirciliğinde Vakıf Kültürü: İnsan, Çevre ve Şehir İlişkisi. İstanbul: Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı.

Peters, R. H. (1991). A critique for ecology. Cambridge university press.

Radkau, J. (2009). Doğa ve İktidar. İstanbul: İş Bankası.

Resmi Gazete. (2021, 10 29). 85 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. Ankara, Türkiye: Cumhurbaşkanlığı.

Satır R., A. &. (2016). Çevre Politikalarında Yeni Bir Yaklaşım: Yeşil İşler ve Yeşil İstihdam. Memleket Siyaset Yönetim. Memleket Siyaset Yönetim, 21-39.

Tekeli, İ. (2020). 50 Yılda Neler Değişti ? (Türkiye İçin Bir Kentleşme Kuramı ve Kavramların İrdelenmesi). 8 Kasım Dünya Şehircilik Gününü . Ankara. https://www.academia.edu/40840511/50_Y%C4%B1lda_Neler_De%C4%9Fi%C5%9Fti_T%C3%BCrkiye_%C4%B0%C3%A7in_Bir_Kentle%C5%9Fme_Kuram%C4%B1_ve_Kavramlar%C4%B1n_%C4%B0rdelenmesi?rhid=29106045652&swp=rr-rw-wc-47726444. adresinden alındı

TRT, H. (2021, 10 11). Bakan Kurum: 2053 net sıfır emisyon hedefimizi başaracağız. Ankara.

Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Türklerde Çevre ve Şehircilik, Şehirlerimizin Gelişiminde Tarihi Süreç 1. Cilt. (2023). Ankara.

Worster, D. (1994). Nature's economy: a history of ecological ideas. . Cambridge University Press.